

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה כא: "פתח בדשכרא וסיים בדחמרא" - דין טעות

בברכות

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כא: "פתח בדשכרא וסיים בדחמרא" - דין טעות בברכות

רקע

הגמ' עוסקת בדיני טעות בברכה, ודנה אם כאשר המברך פתח בנוסח של ברכה אחת וסיים בנוסח של ברכה אחרת, הוא יוצא ידי חובתו. נחלקו הראשונים מהי הטעות הנידונה בגמ', והם מעלים את כל הטעויות האפשריות:

- א. בירך בנוסח שגוי, ותיקן את עצמו לנוסח הנכון.
- ב. בירך בנוסח נכון, והוסיף נוסח שגוי.
- ג. התכוון לומר נוסח שגוי, ואמר נוסח נכון.
- ד. התכוון לומר נוסח נכון, והוציא מפיו נוסח שגוי¹.

מקורות

- א. גמ' יב. "פשיטא היכא דקא נקיט כסא דחמרא בידיה... דתמרי נמי מיזן זייני"
- ב. רש"י על אתר
תוס' ד"ה פתח, לא
רא"ש ס' יד, "כללו של דבר הכל הולך אחר החיתום"
רי"ף ו. "פשיטא היכא דנקיט כסא דחמרא... תמרי נמי מיזן זייני"
תלמידי רבינו יונה ד"ה פתח, אמנם, ורבינו, והרמב"ם, ואע"פ
רשב"א ד"ה הכי, "אבל הגאונים ז"ל גרסי... וזה דבר רחוק"
רמב"ם הל' ברכות פ"ח הי"א; הל' קריאת שמע פ"א ה"ח
ג. להעמקה:
בעל המאור, ראב"ד ורמב"ן במלחמות ו:
רשב"א ד"ה הכי
ריטב"א ד"ה פשיטא
ד. שו"ע ס' רט סע' א-ב, ומשנה ברורה [ביאור הלכה ד"ה ותוך]
ס' נט סע' ב, ומשנה ברורה [ביאור הלכה ד"ה ולא]

רשב"א ד"ה הכי

אבל הגאונים ז"ל גרסי: 'נקיט כסא דחמרא בידיה וקסבר דשיכרא הוא, פתח וברין בדשיכרא וסיים בדחמרא יצא וכו', אי נמי נקיט כסא דשיכרא בידיה וקסבר דחמרא הוא, פתח בדחמרא וסיים בדשיכרא יצא, אלא פתח בדשיכרא וסיים בדחמרא מאי, וזה דבר רחוק מאד שיהא הפסד בתוספת

¹ הערה מתודית - הסוגיה מאוד מורכבת, כדאי להעזר בטבלאות המופיעות בהסבר הסוגיה, תוך כדי לימוד הסוגיה.

שהוסיף לאחר שסיים ברכתו ואפילו אמר לאחר מכן כמה דברים, ועוד שיועיל יותר כשיאמר כולה ברכה בטעות ויוסיף לאחר מכן ענין הברכה, כגון שאמר: 'בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו', דהשתא משמע שהברכה כולה בטעות ומפני שהוסיף 'שהכל נהיה בדברו' הועיל אף על פי שהברכה סמוכה לבורא פרי הגפן ונראה שהעיקר על חמרא הוא דמברך, וכשהברכה סמוכה למין שהוא מברך עליו לא יועיל מפני התוספת שהוסיף לבסוף שהוא מובדל מן הפתיחה, וזה דבר רחוק.

הסבר הסוגיה

היכא דקא נקיט כסא דשכרא בידיה, וקסבר דחמרא הוא, פתח ובריך <אדעתא> דחמרא וסיים בדשכרא, מאי - בתר עיקר ברכה אזלינן או בתר חתימה אזלינן?

[גמ' יב. על פי גרסת רש"י]

הגמ' עוסקת בדיני טעות בברכה קצרה. אדם מחזיק בידו כוס של שכר, שברכתו "שהכל", ומברך ברכה. פתיחת הברכה שגויה, וסיומה תקין. מסתפקת הגמ' אם יצא ידי חובת הברכה. הראשונים חולקים מהי "פתיחה" ומהו "סיום".

שיטת רש"י² [ד"ה פתח בדשכרא, אלא]:

פתיחה = "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם".

סיום = "שהכל נהיה בדברו".

לדעת רש"י, הטעות אינה טעות בנוסח. כל הנוסח שיצא מפיו היה הנוסח הנכון. הטעות היתה במחשבה, בזמן שאמר את הפתיחה [= "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם"] הוא חשב על נוסח שגוי, ורק בחתימה תיקן לנוסח הראוי.

שיטת הראב"ד [בהשגות על בעה"מ ו:ו] והרא"ש [סי' יד]:

פתיחה = "בורא פרי הגפן".

סיום = הוספת "שהכל נהיה בדברו" לאחר אמירת "בורא פרי הגפן".

לדעת הראב"ד והרא"ש, טעות במחשבה אינה טעות, ואין היא פוסלת את הברכה. הטעות שעליה מדברת הגמ' היא חתימה כפולה. המברך בריך: "בא"ה אמ"ה בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו". ספק הגמ' הוא אם לאחר שבירך בנוסח שגוי, יכול הוא תוך כדי דיבור, לחזור ולתקן את הברכה לנוסח הראוי [לדעתם לא גורסים בגמ' "פתח ובריך אדעתא דחמרא", אלא "פתח ובריך בדחמרא"].

לגאונים [מובאים ברשב"א ד"ה הכי. לדעת הרמב"ן זו גרסת הרי"ף] גרסה שונה בגמ':

"היכא דנקיט כסא דשכרא בידיה, וסבר דחמרא הוא, פתח בדחמרא וסיים בדשכרא יצא.

אלא פתח בדשכרא וסיים בדחמרא - מאי".

² תלמידי רבינו יונה [ו. ד"ה והרמב"ם] והרשב"א [ד"ה הכי] מאמצים את פירושו של רש"י.

לגרסה זו, מפורש בגמ', שאם פתח בנוסח שגוי ותיקנו, יצא. ספק הגמ' הוא במקרה הפוך, שפתח בצורה תקינה וסיים בצורה שגויה. הרמב"ן, וכנראה גם הרמב"ם, נוקטים בגרסה זו. הסבריהם מקבילים בהתאמה להסבריהם של רש"י ושל הראב"ד.

הרמב"ם [הל' ברכות פ"ח הי"א] פוסק: "לקח כוס של שכר בידו, והתחיל הברכה על מנת לומר שהכל, וטעה ואמר בורא פרי הגפן - אין מחזירין אותו... מפני שבשעה שהזכיר את השם והמלכות, שהן עיקר הברכה, לא נתכוון אלא לברכה הראויה לאותו המין, והואיל ולא היה בעיקר הברכה טעות אף על פי שטעה בסופה - יצא ואין מחזירין אותו". משמע מדברי הרמב"ם³, שהוא גורס כגרסת הגאונים, ולדעתו:

פתיחה = "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם".

סיום = "בורא פרי הגפן".

לדעת הרמב"ם, המברך חשב לברך את הברכה הנכונה, אבל טעה והוציא מפיו נוסח שגוי. בשיטת הרמב"ם חידוש גדול והוא, שמחשבה נכונה יכולה לתקן נוסח שגוי. למרות שהנוסח שיצא פיו שגוי, כיוון שמחשבתו היתה נכונה, יצא ידי חובת הברכה.

שיטת הרמב"ן [במלחמות ו:]:

פתיחה = "שהכל נהיה בדברו".

סיום = הוספת "בורא פרי הגפן".

לאחר שסיים כהלכה "שהכל נהיה בדברו", קלקל בתוספת שגויה.

הרמב"ן מפרש בכיוון של הראב"ד, שחתם את הברכה בחתימה כפולה, אך חולק עליו בנקודה אחת. לדעת הרמב"ן, אם אדם טעה ואמר נוסח שגוי, ותוך כדי דיבור תיקן לנוסח הנכון - יצא ידי חובת הברכה. ספק הגמ' הוא במקרה הפוך, שאדם אמר נוסח נכון, וקלקלו בתוספת שגויה. הספק הוא אם תוספת לאחר אמירת הברכה משמעותית ופוסלת את הברכה, או שאינה משמעותית ואינה פוסלת את הברכה.

כדי להקל על הבנת שיטות הראשונים מצורפת הטבלה הבאה:

הטבלה מתארת את המקרה שהגמ' מסתפקת בו, על פי פירושי הראשונים ל"פתח" ו"סיים"

"נקיט כסא דשכרא בידיה"

סיים	פתח	
בדשכרא: שהכל נהיה בדברו	ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם אדעתא דחמרא	רש"י
בדשכרא, הוסיף גם: שהכל נהיה בדברו	בדחמרא: בורא פרי הגפן	רא"ש
בדחמרא: בורא פרי הגפן	ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם אדעתא דשכרא	רמב"ם
בדחמרא, הוסיף גם: בורא פרי הגפן	בדשכרא: שהכל נהיה בדברו	רמב"ן

³ שיטת הרמב"ם היא על פי הסבר הכסף משנה [הל' קריאת שמע פ"א ה"ח]. עיין "תשובת הרמב"ם לחכמי לונגל" המובאת בכסף משנה, שממנה עולה הבנה אחרת בפסק הרמב"ם. הכסף משנה מאריך לדון בתשובה זו.

מחלוקות הראשונים נובעות גם מגירסאות שונות בגמ', גם בגלל קשיים בפירוש הסוגיה וגם ממחלוקות מהותיות בעיקרי הדינים. בחלק מהמקרים, הראשונים דוחים פירוש אחר מפני שלדעתם אין מקום להסתפק בדין זה, וברור שיוצא ידי חובתו למרות הטעות, ובחלק מהמקרים הראשונים דוחים פירוש אחר מפני שלדעתם אין מקום לספק בגמ', וברור שאינו יוצא ידי חובתו.

הרבה ראשונים דוחים את שיטת רש"י, מפני שלדעתם טעות במחשבה אינה יכולה לפסול ברכה שנאמרה כראוי, טענתם מתפצלת לשתי טענות שונות:

א. ראב"ד [בהשגות על בעל המאור ו:]: הברכה מורכבת משני חלקים: א. פתיחה. ב. חתימה. הפתיחה היא ברכה כללית לקב"ה, ובחתימה מוסיפים ברכה ייחודית, על האוכל שהקב"ה ברא לנו. אם מפרשים את הברכה בצורה זו, המחשבה שחושבים בפתיחה היא מחשבה כללית, ואינה יכולה לפסול את הברכה.

ב. תלמידי רבינו יונה [נ. ד"ה פתח]: מחשבה שגויה אינה יכולה לפסול נוסח נכון. מצוות אינן צריכות כוונה, ולכן אין להתחשב בטעות במחשבה.

רש"י חייב לדחות את שתי הטענות הללו. לגבי הטענה הראשונה, רש"י סובר שהפתיחה והחתימה משולבות זו בזו, והוא מברך את ה' א-להינו מלך העולם" על המזון שאוכל. כשדעתו היתה על יין הוא בירך את ה' על בריאת פרי הגפן, ולא יצא ידי חובה לברכו על בריאת השכר.

לגבי הטענה השנייה, רש"י יכול לסבור, שדין מצוות צריכות כוונה אינו משמעותי לסוגייתנו. המחלוקת אם מצוות צריכות כוונה היא מחלוקת אם צריכים כוונה המלווה את עשיית המצוה, אך כאן מדובר בכוונה המגדירה את מהות הברכה, ובדין זה אין מחלוקת⁴.

הראשונים דוחים את שיטת הראב"ד והרא"ש, שהספק בגמ' הוא כשחתם בנוסח שגוי ותיקן לנוסח הנכון, משתי סיבות הפוכות:

א. תוס' [ד"ה לא], תלמידי רבינו יונה [שם ד"ה ואע"פ] והרמב"ן [מלחמות ו:]: סוברים שאין מקום להסתפק במקרה זה, ודאי שאם אמר נוסח שגוי, ותוך כדי דיבור תיקן לנוסח נכון, יצא ידי חובה [לפי גרסת הגאונים, טענה זו מפורשת בגמ'].

ב. הרשב"א [ד"ה הכי] סובר שאין מקום להסתפק במקרה זה, כיוון שודאי שלא ניתן לאחר סיום הברכה לתקן לנוסח נכון.

תוס' סוברים שתוך כדי דיבור כדיבור דמי, ולכן בברכות, כמו בכל התורה, אפשר לחזור תוך כדי דיבור ולתקן את הנאמר קודם. הרשב"א חולק על תוס'. אמנם לדעתו תוך כדי דיבור כדיבור דמי, אבל תוך כדי ברכה לאו כברכה דמי. נראה להסביר את שיטת הרשב"א, שלדיבור של אדם אין מטבע, ולכן כל עוד לא הפסיק האדם בדיבורו שיעור של כדיבור,

⁴ עיין תלמידי רבינו יונה [נ. ד"ה פתח, אמנם, ורבינו] הסברים נוספים כיצד רש"י מתמודד עם שאלה זו.

הדיבור ממשיך. אבל לברכה יש מטבע, כשסיים את מטבע הברכה הסתיימה הברכה, ואי אפשר לתקנה⁵.

גם את שיטת הרמב"ן, שהספק של הגמ' הוא כשאמר נוסח נכון והוסיף לו נוסח שגוי, דוחים הראשונים משתי סיבות הפוכות. הראב"ד [בהשגות על בעל המאור ו: אות ב] סובר שודאי שאינו יוצא ידי חובתו, והרשב"א [ד"ה הכין] סובר שודאי יוצא ידי חובתו.

הרשב"א, לשיטתו, סובר שמטבע הברכה הסתיים באמירת "שהכל נהיה בדברו", והנאמר אחר כך אינו יכול לפסול את הברכה. הראב"ד כנראה סובר שבחתימת "בורא פרי הגפן" הוא שינה את דבריו מהפתיחה, ואנו תופסים את לשונו האחרונה. הרמב"ן סובר שספק הגמ' הוא הספק בין שתי הסברות הללו.

שיטת הרמב"ם, שניתן לצאת ידי חובת הברכה במחשבה ראויה, למרות שהנוסח שגוי, היא חידוש גדול, ואין בעיה לדחות חידוש זה.

נסכם את מסקנת הסוגיה להלכה. הרי"ף פוסק, דספקא דגמ' לא איפשטא, וכיוון שברכות דרבנן, פוסקים לקולא. רוב הראשונים פוסקים כרי"ף [חוץ מר"י בתוס' יב. ד"ה לא], וכן פוסק גם השו"ע [סי' רט]. פסק זה מתייחס רק לספק של הגמ'. כדי לפסוק הלכה למעשה יש לסכם את שיטות הראשונים, ולבדוק מהי דעתו של כל ראשון על פסקו של חברו, ולחבר את הדברים.

במקרה שבירך על דעת לחתום בנוסח שגוי של "בורא פרי הגפן", וחתם בנוסח נכון. רש"י סובר שזה ספק הגמ', ואנו פוסקים לקולא שיוצא ידי חובתו. לדעת רוב הראשונים אין במקרה זה ספק, וודאי שיצא ידי חובתו. בדעת הרמב"ם יש מקום להסתפק, יכול להיות שכוונה שגויה אינה יכולה לפגום נוסח תקיין, ויכול להיות שכיוון שלדעתו כוונה נכונה מכשירה נוסח שגוי, גם כוונה שגויה פוסלת נוסח תקיין. אם שיטת הרמב"ם מבוססת על גרסת הגאונים, מפורש בגרסה זו, שפתח בדחמרא וחתם בדשכרא, יצא, והרמב"ם מודה לדינו של רש"י, אך מהשו"ע [סי' רט סע' א] הפוסק כשיטת הרמב"ם, ומביא את רש"י כיש אומרים, משמע שלדעתו הרמב"ם חולק ופוסל את הברכה במקרה זה.

במקרה שבירך על דעת לחתום בנוסח תקיין, וטעה בלשונו וחתם בנוסח שגוי. הרמב"ם פוסק שזה ספק הגמ', ויצא ידי חובתו, משאר הראשונים משמע שהם חולקים, וסוברים שלא יוצאים ידי חובה בנוסח שגוי.

במקרה שבירך "בורא פרי הגפן" ותיקן ל"שהכל נהיה בדברו". הראב"ד סובר שזה ספק הגמ', ויוצא ידי חובתו, תוס' ורמב"ן סוברים שניתן לתקן נוסח שגוי תוך כדי דיבור, ולכן פשיטא שיוצא ידי חובתו. הרשב"א סובר, שלא ניתן לתקן לאחר סיום מטבע הברכה, ואינו יוצא ידי חובתו. דעת הרמב"ם במקרה זה אינה ברורה.

⁵ הרמב"ן [מלחמות ו:] מסכים עם הרשב"א, שלא ניתן לתקן ברכה לאחר סיומה, אבל לדעתו ניתן להוסיף ולומר "הקב"ה ברא זה וזה" - גם בורא פרי הגפן, וגם שהכל נהיה בדברו.

במקרה שבירך "שהכל נהיה בדברו" וקלקל ל"בורא פרי הגפן". הרמב"ן סובר שזה ספק הגמ', ויוצא ידי חובתו, הרשב"א סובר שודאי יוצא, מפני שלא ניתן לקלקל לאחר סיום מטבע הברכה, הראב"ד סובר שלא יוצא, מפני שהכל הולך אחר החיתום. לשיטת הרמב"ם, ודאי שיצא, שהרי כוונתו בשעת אמירת עיקר הברכה היתה על דעת שכו.

נסכם את השיטות להלכה בטבלה:

"נקיט כסא דשכרא בידיה"

בירך: בא"ה אמ"ה שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן	בירך: בא"ה אמ"ה בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו	בירך: בא"ה אמ"ה על דעת שכו, וחתם בטעות "בורא פרי הגפן"	בירך: בא"ה אמ"ה על דעת יין, וחתם כראוי "שהכל נהיה בדברו"	
?	בתוס' ובתרי"י מפורש שיצא ברשב"א מפורש שיצא שלא יצא	לא יצא	ספק הגמ'. בדרבנן יצא, בדאורייתא לא יצא	רש"י
בדרבנן יצא [לא גרע מדין הגמ'] בדאורייתא ?	?	ספק הגמ'. בדרבנן יצא, בדאורייתא לא יצא	?	רמב"ם
לא יצא [בסברא אין הכרח לומר כך. אבל כך מפורש בראב"ד]	ספק הגמ'. בדרבנן יצא, בדאורייתא לא יצא	לא יצא	פשיטא: תמיד יצא	ראב"ד
ספק הגמ'. בדרבנן יצא בדאורייתא לא יצא	פשיטא: תמיד יצא אפילו בדאורייתא	לא יצא	פשיטא: תמיד יצא	רמב"ן

המסקנה העולה מדברים אלו היא שבכרכות דרבנן, רוב הראשונים פוסקים, שברוב הטעויות יוצא ידי חובתו, ואין צריך לחזור ולברך. המקרה היחידי שרוב הראשונים סוברים שלא יצא, אפילו בברכה דרבנן, הוא המקרה של הרמב"ם. השו"ע [סי' רט סע' א] פוסק, כשיטת הרמב"ם, שאם בירך אדעתא של הנוסח הנכון, וטעה ובירך נוסח שגוי, שיצא ידי חובתו. המשנה ברורה [שם סק"א] חולק, כיוון שרוב הראשונים חולקים, לא יצא ידי חובתו.

טעות בברכה ארוכה

עד כה עסקנו בטעות בברכה קצרה. נשאלת השאלה מה הדין בטעות בברכה ארוכה? שאלה זו מתפצלת לשניים: מה הדין בברכה ארוכה, כשבפתיחה אומר נוסח שגוי ובחתימה מתקן לנוסח הנכון? ומה הדין במקרה ההפוך, כשבפתיחה אומר נוסח נכון, ובחתימה אומר נוסח שגוי?

הגמ' מביאה ברייתא העוסקת בטעות בברכה ארוכה ומשווה בינה לבין טעות בברכה קצרה. "תא שמע: שחרית, פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים - לא יצא, פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור - יצא... כללו של דבר: הכל הולך אחר החיתום".

נחלקו הראשונים בהסבר "פתח" ו"סיים", ומדבריהם עולות שלוש דרכים בהסבר הברייתא:

רש"י [ד"ה פתח ביוצר אור] מפרש שהמונחים "פתח" ו"סיים" בברייתא זהים למונחים אלו בגמ', ו"פתח" הוא אמירת: "בא"ה אמ"ה", ו"סיים" הוא אמירת: "אשר בדברו מעריב ערבים".

הראב"ד [ו: באלפס] והרא"ש [סי' יד] סוברים כרש"י, שהברייתא עוסקת בפתיחה לברכה, ו"פתח" ו"סיים" מתייחסים לברכה הפותחת בלבד. הם מודים לרש"י, שהמונחים "פתח" ו"סיים" בברייתא זהים למונחים אלו בגמ', אך כיוון שלדעתם משמעות מונחים אלו בגמ' היא שאומר אמירה כפולה [בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו], גם בברייתא מדובר על אמירה כפולה. הם מפרשים, שהברייתא האומרת "שחרית, פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים לא יצא", מתכוונת לאדם המברך בבקר: "בא"ה אמ"ה יוצר אור ובורא חושך, אשר בדברו מעריב ערבים... בא"ה המעריב ערבים". וכשהיא אומרת "פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור יצא", היא מתכוונת לאדם המברך בבקר: "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים, יוצר אור ובורא חושך... בא"ה יוצר המאורות".

הרמב"ן [במלחמות ו:], תלמידי רבינו יונה [ו: ד"ה פתח] והרשב"א [ד"ה הכי] חולקים על הראשונים הללו ומפרשים את הברייתא בדרך שלישית. לדעתם המונחים "פתח" ו"סיים" בברייתא שונים ממונחים אלו בגמ'. "פתח" בברייתא מתייחס לברכה הפותחת, ו"סיים" לברכה החותמת. לדעתם, כוונת המשפט "פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים לא יצא" היא שהמברך אומר: "בא"ה אמ"ה יוצר אור ובורא חושך... בא"ה המעריב ערבים". וכוונת המשפט "פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור יצא" היא שהמברך אומר "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים... בא"ה יוצר המאורות".⁶

⁶ המחלוקת בפרשנות הברייתא נובעת מהמחלוקת בפרשנות הגמ'. לדעת רש"י, ספק הגמ' הוא כשאמר "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם" אדעתא דחמרא, ולכן גם הברייתא עוסקת כשאמר בא"ה אמ"ה אדעתא ד"מעריב ערבים". לפי הראב"ד, הרא"ש והריטב"א בדעת הגאונים, הגמ' עוסקת באמירה כפולה, וגם הברייתא עוסקת באמירה כפולה. לדעת תלמידי רבינו יונה והרשב"א, ספק הגמ' הוא, כרש"י, כשבירך אדעתא דבורא פרי הגפן, אך הברייתא עוסקת בשינוי בין הברכה הפותחת לבין הברכה החותמת. לדעתם יש הקבלה בין שני דינים אלו. לרמב"ן דעה חריגה, והוא מפרש שספק הגמ' באמירה כפולה, כגאונים, אך

מחלוקת הראשונים נובעת מהבנת מהות ברכה ארוכה. לדעת הראב"ד והרא"ש, ברכה ארוכה מורכבת משתי ברכות, ברכה בפתיחה וברכה בחתימה. כל אחת מהברכות הללו היא ברכה גמורה עם כל דיני ברכות, ולכן חתימה כהלכתה אינה יכולה לתקן פתיחה שגויה. אדם יוצא ידי חובתו רק כששתי הברכות כהלכתן, גם הפתיחה וגם החתימה. לדעת תלמידי רבינו יונה והרשב"א, ברכה ארוכה היא יחידה אחת שלמה. לדעתם, דין המתקן בברכה החותמת את הברכה הפותחת בברכה ארוכה, מקביל לדין המתקן חתימה ראויה בפתיחה אדעתא דטעות, בברכה קצרה.

בין שתי השיטות הללו נפקא מינה למעשה. לדעת הראב"ד והרא"ש, הטועה בפתיחה ותיקן בחתימה, או בירך בפתיחה כהלכה ושגה בחתימה - לא יצא ידי חובתו, כיוון שברכה אחת אינה יכולה לתקן ברכה אחרת. לדעת תלמידי רבינו יונה והרשב"א, דין הטועה בפתיחה ומתקן בחתימה זהה לדין פתח בדחמרא וסיים בדשכרא, בברכה דרבנן יוצא ידי חובתו, ובברכה דאורייתא אינו יוצא.

בין הראשונים הסוברים, שברכה ארוכה מורכבת משתי ברכות וכל אחת מהן חייבת להאמר כהלכה, יש מחלוקת נוספת לגבי ברכת "יוצר אור". הרמב"ן [במלחמות ו:], סובר, שכיוון שגם ביום וגם בלילה מזכירים גם מידת יום וגם מידת לילה, נוסח הברכה אינו מעכב. בין כשאמר בבקר את הנוסח של "יוצר אור", ובין כשאמר את הנוסח של "מעריב ערבים", יצא ידי חובתו. הדבר היחיד שמעכב הוא חתימה כהלכה, בבקר "בא"ה יוצר המאורות", ובלילה "בא"ה המעריב ערבים". הרא"ש והטור [סי' נט] חולקים, ולדעתם נוסח הפתיחה מעכב גם בברכת "יוצר אור". בבקר חייבים לפתוח בנוסח המדגיש אור, ובלילה חייבים לפתוח בנוסח המדגיש לילה, והמחליף ביניהם לא יצא ידי חובתו.

סיכום

דיני טעות בברכה קצרה, במקרה שאדם מברך על שכר, וטעה ובירך בורא פרי הגפן, הם:

א. פתח אדעתא דחמרא ואמר "שהכל נהיה בדברו" - לדעת רש"י, תלמידי רבינו יונה והרשב"א זהו ספק הגמ', בדאורייתא לא יצא ובדרבנן יצא. לדעת הראב"ד, מצוות אינן צריכות כוונה, ויצא אפילו בדאורייתא.

ב. פתח אדעתא דשכרא ואמר "בורא פרי הגפן" - לדעת הרמב"ם, זהו ספק הגמ', בדאורייתא לא יצא ובדרבנן יצא, לשאר הראשונים נראה שכיוון שאמר נוסח שגוי לא יצא ידי חובתו.

ג. המברך: "בא"ה אמ"ה בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו" - לדעת הראב"ד והרא"ש, זהו ספק הגמ', בדאורייתא לא יצא ובדרבנן יצא. לדעת הרשב"א לא יצא, כיוון שהברכה הסתיימה ב"בורא פרי הגפן", ולא ניתן להוסיף הוספות לאחר סיום הברכה.

לדעתו הברייתא עוסקת בשינוי בין הברכה הפותחת לבין הברכה החותמת. לקמן בנספח לסוגיה, נדון בהרחבה בשיטות אלו.

לדעת התוס', הרמב"ן ותלמידי רבינו יונה יצא אפילו בדאורייתא. לדעת התוס' יצא, כיוון שאדם יכול לתקן את דבריו תוך כדי דיבור. לדעת תלמידי רבינו יונה [ד"ה ואע"פ] יצא, מפני שהוא מוסיף וחותרם גם ב"שהכל נהיה בדברו", ואין לחוש להפסקה של "בורא פרי הגפן".

ד. המברך: "בא"ה אמ"ה שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן" - לדעת הרמב"ן והריטב"א, זהו ספק הגמ', בדאורייתא לא יצא ובדרבנן יצא. לדעת הרשב"א יצא אפילו בדאורייתא, כיוון שהברכה הסתיימה ב"שהכל נהיה בדברו", והתוספת "בורא פרי הגפן" אינה בכלל הברכה. לדעת הראב"ד לא יצא, כיוון שהכל הולך אחר החיתום.

דיני טעות בברכה ארוכה, כשטעה בפתיחה או בחתימה, הם:

א. טעה בפתיחה, ובירך בה נוסח שגוי - לדעת הראב"ד והרא"ש, וכנראה אף לדעת הרמב"ן, אינו יוצא ידי חובתו אפילו בברכה דרבנן, ואפילו אם חותרם כהלכה. לדעת תלמידי רבינו יונה והרשב"א, דין זה זהה לספק הגמ', בדאורייתא לא יצא ובדרבנן יצא.

ב. טעה בחתימה - לכולי עלמא לא יצא.⁷

ג. טעה בפתיחה של ברכת "יוצר אור", ובירך "אשר בדברו מעריב ערבים" - לדעת הרא"ש והטור לא יצא, ולדעת הרמב"ן, תלמידי רבינו יונה והרשב"א - יצא.⁸

ד. טעה בפתיחה של ברכה ארוכה ובירך בנוסח כפול, נוסח שגוי ואחר כך נוסח ראוי - לדעת רוב הראשונים, דין זה זהה לדין טעות בברכה קצרה. לדעת הרשב"א דין זה אינו זהה, מפני שבברכה קצרה לא ניתן להוסיף נוסח ראוי לאחר סיום הברכה, ואפילו בדרבנן לא יצא, אבל בברכה ארוכה, הברכה לא הסתיימה, וניתן להוסיף נוסח ראוי, אפילו בברכה דאורייתא.

ה. טעה בפתיחה של ברכה ארוכה, ובירך בנוסח כפול, נוסח ראוי ואחר כך נוסח שגוי - נראה שלכולי עלמא יצא. הרמב"ן והראב"ד סוברים שבברכה קצרה אינו יוצא [לדעת הראב"ד אפילו בברכה דרבנן, ולדעת הרמב"ן רק בברכה דאורייתא], כיוון שהכל הולך אחר החיתום, אבל כאן, שיש חתימה נוספת - יוצא.

ו. טעה בברכת "יוצר אור", ובירך "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים יוצר אור... בא"ה יוצר המאורות" או "בא"ה אמ"ה יוצר אור אשר בדברו מעריב ערבים... בא"ה יוצר המאורות" - יוצא לכולי עלמא [המקרה הראשון מפורש בכרייתא, והמקרה השני אינו גרוע מהמקרה שבסעיף ה].

⁷ דין זה מפורש בכרייתא, שאם חתם בבקר "המעריב ערבים" לא יצא ידי חובתו, אך לשיטת רש"י, שהמושג חתימה בכרייתא מתייחס ל"יוצר אור ובורא חושך" ולא ל"בא"ה יוצר המאורות", ניתן לומר, שאם פתח כהלכה, אפילו טעה ב"בא"ה יוצר המאורות" - יצא ידי חובתו, אפילו בברכה דאורייתא.

⁸ לדעת תלמידי רבינו יונה והרשב"א יוצא מסיבה אחת, ולדעת הרמב"ן מסיבה אחרת. לדעת רבינו יונה והרשב"א יוצא ידי חובה מפני שניתן לתקן בברכה החותמת טעות שנאמרה בברכה הפותחת. לדעת הרמב"ן לא ניתן לתקן בברכה החותמת טעות שנאמרה בברכה הפותחת, אך יוצא ידי חובה מפני שמזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום, ולכן נוסח הברכה הפותחת אינו מעכב.

הלכה

השו"ע [סי' רט סע' א] פוסק כרמב"ם, שאם בירך על דעת הנוסח הנכון, וטעה ובירך נוסח שגוי, יצא ידי חובתו. הוא מביא את שיטת רש"י, שאם בירך על דעת הנוסח השגוי, וחתם בנוסח נכון יצא ידי חובתו, כיש אומרים. השו"ע [סע' ב] פוסק גם כשיטת הראב"ד והרא"ש שאם השלים את הברכה בנוסח שגוי ותוך כדי דיבור תיקן לנוסח הנכון, יצא ידי חובתו. הוא אינו מתייחס למקרה שהשלים את הברכה בנוסח נכון וקלקל לנוסח שגוי.

המשנה ברורה [שם ס"ק א-ב] פוסק כאחרונים שחלקו על השו"ע, ופסקו כשיטת רש"י, ודחו את שיטת הרמב"ם מההלכה. לפי פסק זה, האומר נוסח שגוי אינו יוצא ידי חובתו, אף כשדעתו היתה על הנוסח הנכון, והאומר נוסח נכון יוצא ידי חובתו, אף כשדעתו היתה על נוסח שגוי.

המשנה ברורה [סק"ו] מדגיש, שדין זה אמור רק לגבי ברכות דרבנן, שבהן אנו פוסקים את ספק הגמ' לקולא, אבל האוכל שיעור שביעה, וחייב בברכת המזון מהתורה, צריך להחמיר בספק דאורייתא. לפיכך, האוכל פת וסבר שאכל פירות, והתחיל לומר "על העץ ועל פרי העץ", ותיקן ל"הזן את העולם", צריך לחזור ולברך [למרות שלדעת הרמב"ן אינו צריך לחזור ולברך, כיוון שלדעתו אף בדאורייתא ניתן לתקן תוך כדי דיבור, וכן לרשב"א, כיוון שטעה באמצע הברכה ולא בסופה]. הביאור הלכה מסתפק לדינא, במקרה שבירך ברכת המזון על דעת לומר "על העץ ועל פרי העץ" ואמר "הזן את העולם...", אם צריך לחזור ולברך, שהרי לדעת רש"י זה ספק הגמ', ובדאורייתא אזלינן לחומרא, ולדעת הראב"ד והרמב"ן, פשיטא שמחשבה שגויה אינה פוסלת נוסח תקין.

השו"ע [סי' נט סע' ב] פוסק כשיטת הרא"ש והטור, שהטועה בברכת "יוצר אור" יוצא ידי חובתו רק כשגם החתימה היתה תקינה, וגם הפתיחה או גוף הברכה היו תקינים. אם פתח בשחר "אשר בדברו מעריב ערבים" ותיקן ל"יוצר אור ובורא חושך", וחתם "בא"ה יוצר המאורות", יצא ידי חובתו. וכן אם פתח "יוצר אור ובורא חושך", המשיך "אשר בדברו מעריב ערבים" וחתם "בא"ה יוצר המאורות", יצא ידי חובתו. אם פתח "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים..." וחתם "בא"ה יוצר המאורות" אינו יוצא ידי חובתו. הביאור הלכה [ד"ה ולא] מביא שהגר"א חולק ופוסק כדעת הרמב"ן והרשב"א שאף במקרה זה יוצא ידי חובתו.

נספח לסוגיה: ביאור קושיית הגמ' מהברייתא ותירוצה.

רש"י מפרש: "שחרית, פתח ביוצר אור [=בירך: בא"ה אמ"ה על דעת לומר "יוצר אור"], וסיים במעריב ערבים [=ולמעשה אמר: "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים"] לא יצא. פתח במעריב ערבים [=בירך: בא"ה אמ"ה על דעת לומר "אשר בדברו מעריב ערבים"] וסיים ביוצר אור [=ולמעשה אמר: "בא"ה אמ"ה יוצר אור"] יצא". לדעת רש"י הברייתא עוסקת במקרה המקביל לספק הגמ', שהטעות לא היתה בנוסח הברכה אלא במחשבתו. הדין ברישא של הברייתא, שנוסח שגוי פוסל את הברכה, פשוט, וראיית הגמ' היא מהסיפא שמחשבה שגויה אינה פוסלת את הברכה.

דוחה הגמ' שלא ניתן להביא ראייה מהברייתא לדיוננו, מפני שהברייתא עוסקת בברכה ארוכה וספק הגמ' בברכה קצרה. מסביר רש"י [ד"ה שאני התם]: "כלומר, דלמא פתיחה אינה כלום והאי דקתני יצא לפי שחוזר וחותרם בה בכרוך יוצר המאורות, ועל ידי חתימתה קאמר דיצא". להסברו של רש"י, דחיית הגמ' היא שניתן להבין שברכה במחשבה שגויה אינה ברכה, אך בברכה ארוכה יוצא כדיעבד ידי חובה אף כשחותרם ואינו פותח כלל, ופתיחה אדעתא דטעות אינה גרועה מהשמטתה⁹.

מקשה הגמ' כיצד ניתן להסביר שיוצא ידי חובתו בחתימה אף שפתיחה שגויה אינה ברכה, והרי אנו פוסקים להלכה כרבי יוחנן שכל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה, ורק בפתיחה יש מלכות, ואם היא נפסלה מפאת המחשבה השגויה, הברכה נשארה ללא מלכות ואינה ברכה.

מתרצת הגמ' שברכת "יוצר אור" היא ברכה ייחודית, ובין כשמברך על דעת לומר "יוצר אור" ובין כשמברך על דעת לומר "מעריב ערבים" דעתו גם על מידת יום וגם על מידת לילה, ולכן מחשבתו היתה מחשבה ראויה, ואין ראייה מהברייתא שמחשבה שגויה אינה פוסלת את הברכה.

למסקנה ספק הגמ' לא נפשט, ואנו פוסקים בספק דרבנן לקולא, שמחשבה שגויה אינה פוסלת את הברכה, אך נוסח שגוי פוסלה. בברכה מהתורה, מחשבה שגויה בברכה הפותחת פוסלת את הברכה, אך מחשבה שגויה בברכה החותמת אינה פוסלת, שהרי אף אם לא חתם כלל יוצא ידי חובה בפתיחה שיש בה שם ומלכות.

תלמידי רבינו יונה [ו. ד"ה פתח] והרשב"א [ד"ה הכי] מפרשים את ספק הגמ' כפירושו של רש"י, אך מפרשים שהברייתא אינה עוסקת במחשבה שגויה אלא בטעות בנוסח: "שחרית פתח ביוצר אור [=אמר: "בא"ה אמ"ה יוצר אור"] וסיים במעריב ערבים [=אמר: "בא"ה המעריב ערבים"] לא יצא. פתח במעריב ערבים [=אמר: "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים"] וסיים

⁹ עיין לעיל עמ' 79 מחלוקת רמב"ן ורשב"א אם יוצא ידי חובתו כשמשיט את פתיחת הברכה או את חתימתה. רש"י סובר כרמב"ן שהשמטתן אינה פוסלת את הברכה. הרשב"א [ד"ה הכי] מסביר שניתן להסביר את הגמ' אף לשיטתו, שהשמטת פתיחה או חתימה פוסלת את הברכה, אך כאן החתימה גוררת את הפתיחה להחשיב אותה כפתיחה ראויה.

ביוצר אור [=אמר: "בא"ה יוצר המאורות"] יצא". תלמידי רבינו יונה והרשב"א חולקים על רש"י בהסבר הברייתא, ולדעתם "פתיחה" היא הברכה הפותחת, והיא כוללת גם את "בא"ה אמ"ה", וגם את המשך הברכה "יוצר אור ובורא חושך". "חתימה" היא הברכה החותמת - "ברוך אתה ה' יוצר המאורות". לדעתם הגמ' משווה בין "בא"ה אמ"ה" בברכה קצרה לברכה הפותחת ברכה ארוכה, ובין "שהכל נהיה בדברו" בברכה קצרה לבין הברכה החותמת את הברכה הארוכה.

הגמ' מוכיחה מהסיפא שאם חתם "בא"ה יוצר המאורות" יצא, זאת אומרת שחתימה ראויה מתקנת פתיחה שגויה, ולכן גם בברכה קצרה, חתימה ראויה מתקנת פתיחה אדעתא דטעות. דוחה הגמ': "שאני התם, דקאמר: ברוך יוצר המאורות", הברכה החותמת היא ברכה בפני עצמה, ולכן יכולה לתקן טעות בברכה הפותחת, אך בברכה קצרה חתימה ללא פתיחה אינה ברכה, ולכן אינה יכולה לתקנה. מקשה הגמ' כיצד החתימה מתקנת את הברכה, והרי אין בה מלכות, וברכה ללא מלכות אינה ברכה לשיטת רבי יוחנן. מתרצת הגמ', שכיוון שצריך להזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום, ניתן בדיעבד לצאת ידי חובת הברכה הפותחת גם כשאומר את הנוסח של ברכת היום וגם כשאומר את הנוסח של ברכת הלילה.

המסקנה של פירוש זה אינה חד משמעית. ניתן להבין שהקבלה בין הברכה הפותחת והברכה החותמת בברכה ארוכה לבין הפתיחה והחתימה של ברכה קצרה, קיימת גם למסקנה, וכיוון שספק הגמ' לא נפשט אזלינן בברכה דרבנן לקולא, וכשטעה בברכה הפותחת ותיקן בברכה החותמת, יצא ידי חובתו. ניתן להבין שהקבלה בין ברכה ארוכה לבין ברכה קצרה היא הקבלה חלקית. הגמ' למדה מהברייתא, שאם בירך את הברכה החותמת כראוי הוא מתקן את הטעות שבנוסח הברכה הפותחת, כל שכן שחתימה של ברכה קצרה מתקנת פתיחה אדעתא דטעות. למסקנה, שאם בירך "בא"ה יוצר המאורות" יוצא ידי חובתו מפני שגם בנוסח "אשר בדברו מעריב ערבים" מזכירים מידת יום, אין ראייה שנוסח ראוי בברכה החותמת מתקן טעות בברכה הפותחת, ויכול להיות שאינו יוצא ידי חובתו אפילו בברכה דרבנן.

הראב"ד והרא"ש מפרשים את הברייתא בדרך שלישית: "שחרית פתח ביוצר אור [=אמר: "בא"ה אמ"ה יוצר אור"] וסיים במעריב ערבים [=המשיך: "אשר בדברו מעריב ערבים", וגם חתם: "בא"ה המעריב ערבים"] לא יצא. פתח במעריב ערבים [=אמר: "בא"ה אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים"] וסיים ביוצר אור [=המשיך: "יוצר אור ובורא חושך", וגם חתם: "בא"ה יוצר המאורות"] יצא". הגמ' מוכיחה מהסיפא שאם אומר נוסח כפול [=אשר בדברו מעריב ערבים יוצר אור ובורא חושך], שחציו הראשון שגוי וחציו השני ראוי, יוצא ידי חובתו. דוחה הגמ' "שאני התם דקאמר יוצר המאורות", ו"איכא ברכה אחתימה גופה" [לשון הראב"ד ו:]. לא ניתן להוכיח מנוסח כפול בברכה הפותחת ברכה ארוכה לנוסח כפול בברכה קצרה, מפני שהברכה החותמת מהווה ברכה ראויה, וניתן לצאת ידי חובה כשרק הברכה החותמת היא ברכה ראויה. מקשה הגמ', כיצד ניתן לצאת ידי חובה בברכה החותמת, והרי אין בה מלכות?

מתרצת הגמ', שצריך להזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום, ולכן הנוסח "אשר בדברו מעריב ערבים" אינו יכול לפסול את הברכה, וניתן לתקנו באמירת "יוצר אור ובורא חושך". המסקנה של פירוש זה היא, שאין יוצאים ידי חובה כשטעה בברכה הפותחת או כשטעה בברכה החותמת. אם טעה באחת מהן ותיקן את ברכתו לנוסח הראוי, יצא ידי חובתו בברכה דרבנן, ולא יצא ידי חובתו בברכה דאורייתא.

הרמב"ן [במלחמות ו:]: מפרש את ספק הגמ' לפי גרסת הגאונים, שאם תיקן ל"שהכל נהיה בדברו" יצא, וספק הגמ' הוא כש"קלקל" ל"בורא פרי הגפן". הוא מפרש את הברייתא כפירושם של תלמידי רבינו יונה והרשב"א, ש"פתח" מתייחס לברכה הפותחת, ו"סיים" מתייחס לברכה החותמת. הגמ' מוכיחה מהרישא¹⁰, שלא יוצא כשחותם "בא"ה המעריב ערבים", זאת אומרת שהכל הולך אחר החיתום, וגם בברכה קצרה אם חותם חתימה כפולה, החתימה האחרונה יכולה לקלקל ולפסול את הברכה. דוחה הגמ' "שאני התם דהא בריך"¹¹ - חתימה כפולה אינה פוסלת את החתימה הראשונה, שכיוון שחותם כראוי הסתיימה הברכה, וחתימה נוספת אינה מעלה ואינה מורידה, אבל בברכה ארוכה זקוקים לברכה החותמת, ולכן טעות בה פוסלת את הברכה.

מקשה הגמ' על הסיפא, מדוע יוצא כשהברכה החותמת היא ברכה ראויה למרות שהברכה הפותחת שגויה, והרי לרבי יוחנן כל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה, ובברכה החותמת אין מלכות? מתרצת הגמ' שכיוון שצריך להזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום, בברכה הפותחת הזכיר גם יום וגם לילה, ולכן ההקפדה היחידה היא על הברכה החותמת.

המסקנה של פירוש זה היא, שבברכה ארוכה צריכים שגם הפתיחה תהיה ראויה, שהרי יש בה מלכות, וגם החתימה תהיה ראויה, "שהכל הולך אחר החיתום", אך בברכת "יוצר אור", שני הנוסחים ראויים, כיוון שבשניהם מזכיר גם מידת יום וגם מידת לילה, וההקפדה היא רק על הברכה החותמת, שיאמר ביום "בא"ה יוצר המאורות", ובלילה "בא"ה המעריב ערבים".

¹⁰ לשאר הראשונים ראיית הגמ' היא מהסיפא, שיוצא ידי חובה כשמסיים "יוצר המאורות". לשיטת הרמב"ן ברור שיוצא במקרה זה, שהרי פתח בדחמרא וסיים בדשכרא יצא, אלא ראיית הגמ' היא מהרישא שמקבילה לפתח בדשכרא וסיים בדחמרא.

¹¹ לרמב"ן גרסה אחרת בגמ'. הוא אינו גורס: "שאני התם דקאמר ברוך יוצר המאורות", אלא "שאני התם דהא בריך".